DOI: 10.19195/0137-1150.170.9

Data przesłania artykułu: 10.05.2019

Data akceptacji artykułu: 5.06.2019

OLGA BARABASZ-REWAK

Uniwersytet Wrocławski, Polska

„Краще сім раз горіти, ніж один раз вдовіти”: поняття ‘вдівство’ у мовній свідомості українців

Підставу для аналізу мовного образу предмета у записах народних текстів українців становлять наявні у словниках української мови дефініції пари лексем *вдівець*–*вдова*. Відповідно до *Словника української мови* (в 11-ти томах) слово *вдівство* має такі значення: „Нешлюбний стан чоловіка або жінки після смерті одного з подружжя”¹. Пара лексем *вдівець*–*вдова* на позначення осіб, які перебувають у вказаному стані, мають такі визначення: „Чоловік, який після смерті дружини не одружився вдруге”²; „Жінка, яка після смерті чоловіка не одружилася вдруге”³. Тому основними семами значення лексем *вдівець*–*вдова* є ‘неперебування в шлюбі’ і ‘відсутність чоловіка/жінки’, які становлять підстави для реконструкції образу овдової особи у свідомості українця, зафіксованого текстами фольклору й етнографії. *Словник*... не подає поміток щодо територіального вживання наведених лексем. Можна стверджувати, що вони в різних варіантах поширені на території всіх основних груп говорів, що дає можливість повноправно використовувати традиційні тексти з різних регіонів України.

Поняття ‘особа, яка після смерті чоловіка (жінки) не одружилася вдруге’, виражене у текстах відповідними іменниками *вді(о)вець* („Вдівець — дітям не отець”⁴; „Вдовець жениться — хто за нього йде”⁵), *вдова* („Єсть у вдови

¹ *Словник української мови (1970–1980)*, <http://sum.in.ua/s/vdivstvo> [доступ: 11.01.2019]. Тут і далі датою доступу до всіх електронних джерел уважати 11.01.2019.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ О. Виженко, *Україна кохання*, <http://dotyk.in.ua/ualllove6.htm>.

⁵ *Прислів'я і приказки для парубків та дівчат*, <http://paramoloda.ua/pryslivya-i-prykazky-dlya-parubkiv-ta-divchat>.

син хороший”⁶), *вдовиця* („Взяв я собі вдовицю — стару бабу Марисю”⁷), *удівонька* („Ой не ходи, удівонько, та на цвинтар голосити”⁸). Вищою частотністю в текстах відзначаються лексеми на позначення поняття ‘овдовіла особа жіночої статі’, що, зокрема, пов’язано з більшою складністю життя вдів, яке віднайшло своє відображення у текстах. Сказане підтверджує матеріал *Електронної єврейської енциклопедії*:

Термин *алмана* (אלמנה), обычно переводимый с иврита как вдова, в Библии означал не просто женщину, муж которой умер, а женщину, которая со смертью мужа лишилась средств к существованию и поэтому нуждается в особой правовой защите. Таким образом, к категории вдов не относили женщин, имевших материальную поддержку от нового супруга в обычном или в левиратном браке, от взрослого сына или от свекра⁹.

Отож, складна ситуація вдови призвела в ізраїльському суспільстві як до загальної заборони її кривдження (Вих. 22:21¹⁰), так і до формулювання ряду положень правового характеру, що мали на меті полегшити її матеріальну скруту (Втор. 14:29; 16:11, 14; 24:17, 19–21)¹¹. Тому тексти Біблії актуалізують сему ‘особлива позиція щодо Бога’ у семантичній структурі лексеми *вдова*, на що вказують предикативні конструкції *конче почую їхній зойк, і розпалиться гнів Мій; Господь [...] вдовицю підтримує* („Жодної вдови та сироти не будеш гнобити; якщо ж ти справді гнобитимеш їх, то коли вони, кличучи, кликатимуть до Мене, то конче почую їхній зойк, і розпалиться гнів Мій, і повбиваю вас мечем, і стануть жінки ваші вдовами, а діти ваші сиротами” (Вих. 22:21–23)¹², та „Господь обороняє прихорьків, сироту та вдовицю підтримує, а дорогу безбожних викривлює!” (Пс.145:9)¹³

Наведені тексти підтверджують і те, що, за катехизмовими правдами Східної Церкви, одним із гріхів, які кличуть про помсту до неба, є скривдження вбогих, удів і сиріт¹⁴. Проте, як указує Оксана Кісь,

узвичасний страх перед неминучістю Божої кари за покривдження вдови має значно глибші корені, ніж християнська мораль. [...] синкретизм цих уявлень полягає у поєднанні страху перед вдовою із характерним приписуванням їй надприродних властивостей (звідси — прагнення не скривдити, не загнівати) на підставі первісних світоглядних уявлень — з одного боку, та співчуття, що є проявом притаманних християнській моралі принципів любові до ближнього та милосердя до убогого (звідси — бажання допомогти вдові)¹⁵.

⁶ *Щука-риба в морі*, <http://www.pisni.org.ua/songs/2311471.html>.

⁷ *Ой як мав я двадцять літ*, <https://nashe.com.ua/song/14443>.

⁸ *Ой, не лети, чорна галко*, <http://www.pisni.org.ua/songs/1311426.html>.

⁹ *Електронная еврейская энциклопедия*, <http://www.eleven.co.il/article/10856>.

¹⁰ Див.: *Біблія* (в перекладі Івана Огієнка), <http://bibleonline.ru/bible/ukr/>.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Цит. за: *Біблія* (в перекладі Івана Огієнка), <http://bibleonline.ru/bible/ukr/02/22/>.

¹³ Цит. за: *Біблія* (в перекладі Івана Огієнка), <http://bibleonline.ru/bible/ukr/19/145/>.

¹⁴ *Катехизмові правди*, <https://www.seredne.org/katexizm.html>.

¹⁵ О. Кісь, *Особливості ставлення до вдови в українців (у XIX–на поч. XX ст.)*, <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/o-kis2.htm>.

Сказане підтверджує й такий текст: „[...] будем жінок спиняти/ І дітей научати,/ І тебе за рідну неньку почитати!/ Чи не перестане нас господь хоч мало–немного то й карати?”¹⁶, де актуалізується сема аналізованої лексеми ‘особливе становище вдови в очах Божих’.

Варто відзначити, що проаналізовані тексти фіксують поняття ‘вдовіти’, яке перебуває у свідомості українця на одному рівні з поняттям ‘горіти у вогні’. Експліцитно це виражає фрагмент „Краще сім раз горіти, аніж один раз вдовіти!”¹⁷, що актуалізує в аналізованому понятті сему ‘тяжко бідувати, зазнавати великого, невідворотного горя’.

Аналізуючи мовний образ овдовілої особи, варто звернути увагу на важливе поняття ‘вік овдовілої особи’, яке виражає у текстах одна з головних бінарних опозицій ‘старий–молодий’. Перша частина опозиції, ‘старий’, відзначається високою частотністю й експліцитно реалізується лексемами *старий* („Ой що ж мене заставило вийти замуж за старого? [...] А в старого дітей много”¹⁸), *стара* („Жила собі бідна вдова з трьома синами [...] Справила стара весілля”), стягнутою і нестягнутою формами прикметників *старенький* („А старенький спати ляже,/ А молоденький правду скаже”¹⁹), *старенька* („А то сини свою неньку,/ Свою стареньку,/ Із подвір’я гонять”²⁰), *старенькая* („В городі Мерефі жила вдова,/ Старенькая жона”²¹), а також словоформою з прийменником *на старість* („А то вона на старість із сил вибивається,/ Що попід тином хилється”²²), словосполученням *на старі літа* („Був цар і мав трьох синів. На старі літа померла його дружина”²³), *старичок* („Оце тобі, старичок, [...] Щоб не любив дівочок”²⁴).

Друга група, менш частотна, експліцитно виражена стягнутою та нестягнутою формами прикметників: *молода* („Ой тупну я ногою,/ Зоставайся вдовою./ Зосталася молода,/ Буде хлопцям коляда”²⁵), *молодая* („Зажурилася молодая вдівонька”²⁶), *молоденька* („Як у яму опустила,/ І слізоньки не вронила, [...] А я, молоденька,/ Гуляти раденька”²⁷).

Поняття ‘овдовіла особа чоловічої статі’ найчастіше перебуває в опозиційній моделі з поняттям ‘молодий неодружений чоловік’, експліцитно вираженій іменниками *вдовець* — *молодець* („Не йди, дівко, за вдовця [...] Люби

¹⁶ Вдова і три сини, <http://traditions.org.ua/pisni/narodni-dumy/1567-vdova-i-try-syny>.

¹⁷ О. Виженко, *Україна кохання...*

¹⁸ Ой що ж мене заставило, <http://proridne.com/pisni/>.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Вдова і три сини...

²¹ Вдова Сірчиха-Івануха, <http://traditions.org.ua/pisni/narodni-dumy/1568-vdova-sir-chykha-ivanykha>.

²² Вдова і три сини...

²³ Золотий птах, http://nashakazka.org.ua/pages/zolotiy_ptah.html.

²⁴ А в криниці водиця...

²⁵ О. Виженко, *Україна кохання...*

²⁶ Зажурилася молодая вдівонька...

²⁷ Жив був — не любила, <https://nashe.com.ua/song/14427>.

парня, молодця”²⁸) та прикметниками *старий* — *молодий* („А в старого дітей много,/ А в молодого аж ні єдного”²⁹). В останньому фрагменті вказану опозиційну модель та семи ‘наявність/ відсутність досвіду сімейного життя’ у відповідних іменниках імпліцитно підтверджують словосполучення і словоформа з прийменником *дітей много* — *ні єдного*.

Засадничим елементом мовного образу овдовілих осіб є лексика на позначення атрибутивних характеристик, представлена, однак, у текстах спорадично. З огляду на значно вищу частотність текстів, які відображають елементи мовного образу вдови, більшість матеріалу представляє характеристики саме поняття ‘овдовіла жінка’: ‘бідність’, ‘нешастя’, ‘скромність’, ‘сум’, ‘перебування в особливому зв’язку з вищими силами’, ‘чарування’, ‘самотність’, ‘нетривалий сум за чоловіком’, ‘веселість із приводу смерті подруга’.

Найчастотніше поняття ‘бідність’ експліцитно виражене прикметником *бідна* („Жила собі бідна вдова з трьома синами”³⁰), дієсловами *бідувати* („Жила собі бідна вдова з трьома синами. Дуже бідувала [...]”³¹), *горювати* („Ай Сини—ж ви мої/ Діти Молодії/ Стільки я з вами рік горювала”³²), імпліцитно у фрагментах: „Не мала ні їсти, ні в що вбратися, ні дітей чим прогодувати”³³; „Була без поля і без господарства”³⁴; „Найважче жилося вдовам”³⁵.

Частотним поняттям, яке корелює з попередньо проаналізованим, ‘бідність’, є ‘нешастя’, виражене експліцитно прикметником *нешасна* („Осталася удовою,/ Бідною, нещасною”³⁶), предикативними конструкціями *горе терпіти* („Вдовіти — горе терпіти”³⁷), *гірку долю мати* („Гіркую долю мала”³⁸), *щастя й долю потеряти* („Осталася удовою,/ [...] Щастя й долю потеряла”³⁹).

Поняття ‘скромність’ імпліцитно реалізує прикметник *проста* („Одна вдова, проста жінка”⁴⁰) та мікротекст „Ой то бідна удова/ У чужої-чужинини,/ Молодої челядини,/ Проживала тринадцяти годя”⁴¹.

Поняття ‘сум’ вдови імпліцитно реалізують прикметники *боса*, *простоволоса*, дієслова *голосити* („Боса і простоволоса бігла мати по білому снігу

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Свекруха і невістки*, <http://proridne.org/folklore/tales/Свекруха%20і%20невістки.html>.

³¹ *Ibidem*.

³² *У Святую Неділю як Та Бідна Вдова (Бідна Вдова та Три Сини)*, <http://www.pisni.org.ua/songs/271457.html>.

³³ *Свекруха і невістки...*

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Вдовина криниця*, <http://proridne.org/folklore/legends>.

³⁶ *Жито моє, жито моє*, <http://proridne.com/pisni/>.

³⁷ О. Виженко, *Україна кохання...*

³⁸ *Жив був — не любила*, <http://proridne.com/pisni/>.

³⁹ *Жито моє, жито моє...*

⁴⁰ *Як пан по-німецькому балакав*, <http://abetka.ukrlife.org/doyche.html>.

⁴¹ *Вдова і три сини...*

за третім сином і тяжко голосила”⁴²), *плакати* („Ой пішла—то бідна удова, плаче”⁴³) словосполучення *сумна звістка* („Але для матері—вдови принесли вони сумну звістку: її два сини впали у лютий січі”⁴⁴), підкреслюючи сему ‘вбачання вдовою сенсу життя у дітях’; а також мікротексти „Сірчиха—Іваниха письмо читає [...] Що вже тепер на моїй голові три печалі пробуває”⁴⁵); „Ой то бідная удова [...] Що мовить словами — Обіллється дрібними сльозами”⁴⁶), актуалізуючи сему ‘невдячність дітей’. Слід зазначити, що поняття ‘сум’ перебуває в тісному зв’язку з поняттям ‘самотність’, яке реалізує лексико—синтаксична конструкція *померла на чужому подвір’ї* („То бідна удова на чужому подвір’ї померла”⁴⁷), що актуалізує в лексемі *вдова* сему ‘самотня смерть’.

Серед проаналізованих текстів нами зафіксовано лише в кількох дієслова *сумувати* (за жінкою — О. Б.—Р.), *занемогти*, *пожуритися* на позначення атрибутів овдової особи чоловічої статі („Був один музика. Жінка вмерла, а він дуже сумував за жінкою”⁴⁸; „Як поховали її, то і він занеміг”⁴⁹; „От поховав чоловік жінку, пожурився—пожурився”⁵⁰).

Поняття ‘перебування в особливому зв’язку з вищими силами’ реалізує мікротекст

І коли дощі довго не заходять до нас в гості, вдови—жінки йдуть до криниці, читають молитву, чистять джерело, співають пісні, обливаються холодною водичкою, відзначають подію святковим столом. І після цієї події обов’язково буде скроплена земля дощем⁵¹.

Як вказує О. Кісь, „особливою є роль вдів у моліннях про небесну воду (дощ) у часі засухи: саме вдова є головним виконавцем магічних дій” і „з огляду на місце жінки у космологічній моделі світу не випадковим є контакт вдови саме з водою (ріка, криниця) під час такого »моління«, що має виразні ознаки магічного дійства”⁵².

Поняття ‘чарівниця’ експліцитно реалізує дієслово *чарувати* („Не pozwолу вдови взяти, / Вдова вміє чарувати”), словосполучення *зсушити головоньку* („А хто бере й удовоньку, зсушить єму головоньку”), *дорога по чароньки* („Покажу ти три дороги [...] До вдовоньки — по чароньки”). Отже,

⁴² *Легенда про материнські сльози*, <http://traditions.org.ua/usna-narodna-tvorchist/lehendy/1350-legenda-pro-materynski-slozy>.

⁴³ *Вдова і три сини...*

⁴⁴ *Легенда про материнські сльози...*

⁴⁵ *Вдова Сірчиха-Іваниха...*

⁴⁶ *Вдова і три сини...*

⁴⁷ *Ibidem.*

⁴⁸ *Як музика змудрував звірів*, <http://kazky.org.ua/zbirky/viljchova/jak-muzyka-zmudruvav-zviriv>.

⁴⁹ *Золотий птах...*

⁵⁰ *Золотий черевичок*, <http://kazky.org.ua/zbirky/javorova/zolotyj-czerevyczok>.

⁵¹ *Вдовина криниця...*

⁵² О. Кісь, *Особливості ставлення до вдови...*

одруження з удовою, яка, в народних уявленнях, мала надприродні властивості, в традиційному суспільстві вважали небажаним чи навіть небезпечним для чоловіка (парубка). За О. Кісь,

[...] жінка–вдова була до певної міри соціальною аномалією, і, як все аномальне, викликала настороженість. Окрім того, архаїчна міфопоетична візія світу [...] незмінно розташовує жіноче начало у нижній, негативно семантизованій зоні, в одному парадигматичному ряду із темрявою, хаосом, смертю. При порушенні рівноваги у бінарній семантичній опозиції «чоловіче–жіноче», протиставлена «чоловічому» сфера «жіночого» отримує стійку негативну конотацію. Це виявляється у повсякденному ставленні та настановах щодо вдів через активізацію на рівні колективного несвідомого архаїчних світоглядних матриць. На рівні повсякденних колективних уявлень вдова — жінка, що втратила чоловіка — зближується із могутніми потойбічними силами, отримує можливість глибшого безпосереднього контакту з ними⁵³.

Поняття ‘(нетривалий) сум за чоловіком’ в проаналізованих текстах зустрічається вкрай рідко та реалізується у фрагментах: „Плачте, очі, хоч довіку по доброму чоловіку!”⁵⁴; „Як же мені, молоденькій,/ Не ходити голосити?/ Умер милий, чорнобривий,/ Не маю я із ким жити”⁵⁵. Це свідчить про те, що частотними були вимушені наступні шлюби з нелюбами через непосильну господарську роботу для самотньої жінки.

Поняття ‘веселість із приводу смерті подруга’ експліцитно реалізують фрагменти „Ой а я журюся, піду утоплюся,/ Утоплюся нині, нині/ В червонім вині, вині”⁵⁶; „По могилі туп–туп,/ Лежи, старий, тут–тут,/ А я, молоденька,/ Гуляти раденька!”⁵⁷; „Слава ж тобі, Йсусе Христе,/ Не буде ня баба гризти,/ Слава ж тобі, святий царю,/ Що вже баба на цвинтарю”⁵⁸, які свідчать про те, що часто шлюб відбувався не за спільною волею та згодою наречених.

Аналізуючи поняття ‘дії нещодавно овдовілих осіб’, можна відзначити, що великий пласт складають тексти, які засвідчують лексичну реалізацію понять ‘вдівцтво внаслідок небажаного шлюбу’ та ‘дії овдовілих’. Не виявлено особливих відмінностей у поведінці чоловіків і жінок, причому частотнішими є активні дії жінки⁵⁹, які: а) виражають певний (невеликий) смуток, а частіше відкрити радість із приводу розірвання небажаного шлюбу; б) спрямовані на пошуки нового чоловіка. Дії першої групи експліцитно названі такими словосполученнями та мікрофрагментами:

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ О. Виженко, *Україна кохання...*

⁵⁵ *Ой, не лети, чорна галко...*

⁵⁶ *Вже три дні й три неділі*, <http://proridne.com/pisni/>.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Яка частіше, ніж хлопець могла бути насильно видана заміж. Це може свідчити про те, що парубки користувалися відносно більшою свободою у вибиранні життєвих партнерів, не боячись, на відміну від дівчат, залишитися старим парубком. Детальніше див. монографію авторки: О. Барабаш-Ревак, *Мовний образ парубка в українських фольклорних і етнографічних текстах*, Львів 2013.

— *трохи жаль* („Десь ми трохи було жаль,/ Як узяли у яму”⁶⁰);
 — *сльози потекли* („Як до гробу волокли,/ Тоді сльози потекли”⁶¹);
 — *слізеньки не вронити* („Як у яму опустила,/ І слізеньки не вронила”⁶²);
 — *не тужити* („Поки жив — не любила, як умер — не тужила”⁶³);
 — *завіситися хлопцям на шиї; глянути на другого, кивнути і моргнути* („Завішуся нині, нині/ Ой хлопцям на шиї”⁶⁴; „Через туя яму/ На другого гляну:/ І кивну, і моргну,/ До серденька пригорну”⁶⁵).

Імпліцитно ж дії першої групи виражають мовні засоби з такою семантикою:

— ‘ненавидіти покійного подруга’ („Лежи, лежи, бодай не встав,/ чей би ми—сь ліпше дістав!”⁶⁶);

— ‘дякувати Богові за смерть подруга’ („Слава тобі, христе—царю,/ Що мій муж вже на цвинтарю”⁶⁷);

— ‘проклинати померлого чоловіка’ („Отак тобі, стерво, спати,/ Коли не вмів шанувати!”⁶⁸);

— ‘впиватися з радості через смерть подруга’ („А ще кажуть люди, що я не журюся,/ Ой а я журюся, піду утоплюся,/ Утоплюся нині, нині/ В червонім вині, вині”⁶⁹).

Дії другої групи імпліцитно виражають лексико—синтаксичні конструкції з таким значенням:

— ‘планувати одруження з іншою’ („Коли б тіло взяли з хати,/ То я б оженився”⁷⁰);

— ‘мати партнера для одруження’ („А я бабу поховав,/ Ще й ногами при-топав:/ — Лежи, лежи, бабусю,/ Я вже маю Ганусю!”⁷¹);

— ‘розважатися’ („А я, молоденька,/ Гуляти раденька!”⁷²).

Оскільки мовного вираження набувають найчастотніші або найважливіші для носія мови в певний період явища дійсності, то найчастіше досліджувані нами тексти виражають ситуації складного становища вдів при виконанні сільськогосподарських робіт. Переважно у народних текстах вдова, що не одружилася вдруге, змушена функціонувати як агенс, виконуючи дії з такою семантикою:

⁶⁰ *Вже три дні й три неділі...*

⁶¹ *Ibidem.*

⁶² *Ibidem.*

⁶³ *Ibidem.*

⁶⁴ *Ibidem.*

⁶⁵ *Ibidem.*

⁶⁶ *Ibidem.*

⁶⁷ *Ibidem.*

⁶⁸ *Ibidem.*

⁶⁹ *Ibidem.*

⁷⁰ *Ibidem.*

⁷¹ *Ibidem.*

⁷² *Ibidem.*

— ‘нарікати на свою долю’, вираженій мікротекстом *Коли б же я була знала, Не йшла заміж, а гуляла* („Сидить вдова з дитиною,/ Дрібні листи пише/ Ще й дитину колише/ Й слізеньками умиває./— Коли б же я була знала,/ Не йшла заміж, а гуляла,/ То б пила, гуляла,/ Розкоші зазнала/ Дівчиною молодого”⁷³);

— ‘тяжко самотньо працювати в полі’, вираженій фрагментом *„Тільки одна гора чорна,/ Де сіяла бідна вдова./ Де сіяла, волочила,/ Слізеньками примочила./ „Роди, боже, пшениченьку,/ Щоб було що на зимоньку!”*⁷⁴;

— ‘журитися через невиконану господарську роботу’ у мікротексті *„Зажурилася молодая вдівонька,/ Що не кошена зелена дібрівонька”*⁷⁵.

У зв’язку з такою складною господарською ситуацією жінки–вдови, особливо з дітьми, намагалися якомога швидше створити нову родину. Щоправда, народні тексти рідко засвідчують випадки повторного шлюбу вдови, а знайдений нами фрагмент додатково акцентує ще на й атрибуті вдови ‘стара’, вираженому прикметниковим словосполученням *стара баба* („Взяв я собі вдовицю/ — Стару бабу Марисю”⁷⁶). Невелика кількість текстів виражає негативну оцінку наступних шлюбів овдовілих осіб через такі фрагменти: *„Иди, синку, утопися,/ Ніж маєш ту вдову взяти”*⁷⁷; *„До матінки — по розумець,/ До дівоньки — по віночок,/ До вдовоньки — по чароньки”*⁷⁸; *„Не позволю вдову брати,/ Вдова вміє чарувати”*⁷⁹. Вказані фрагменти реалізують поняття ‘настороженість щодо вдови/ відкидання як аномального суспільного явища’. Про це ж пише О. Кісь:

[...] в народних піснях простежується дещо неприязне ставлення до вдови як потенційної дружини [...]. Подекуди відголоски такого ставлення збереглися й у повсякденній свідомості. Загалом одруження з удовою вважали небажаним чи навіть небезпечним для чоловіка (парубка) з огляду на приписувану вдові здатність чарувати⁸⁰.

Пов’язаним із наведеним вище є поняття ‘надприродні властивості слів удови’, що спричинює метаморфозу адресата в тварину чи рослину. Це виражають такі фрагменти текстів: *„Прокляла мене одна вдова [...] Миколо, бодай ти став коровою і був нею доти, доки не виплатиш мені зароблене молоком”*⁸¹; *„Чому ж ти, миленька, ту в полі остала?/ — Бо мі твоя ненька так*

⁷³ *Ibidem.*

⁷⁴ *Ibidem.*

⁷⁵ *Ibidem.*

⁷⁶ *Ibidem.*

⁷⁷ *Народні пісні в записах Івана Вагилевича*, упорядкування, вступна стаття і примітки М. Й. Шалата, Київ 1983, с. 119.

⁷⁸ *Ibidem.*

⁷⁹ *Перлини української народної пісні*, упорядник М. М. Гордійчук, Київ 1989, с. 255–256.

⁸⁰ О. Кісь, *Особливості ставлення до вдови...*

⁸¹ *Як Микола був коровою*, <http://traditions.org.ua/usna-narodna-tvorchist/kazky/475-yak-mykola-buv-korovoju>.

тяжко закліяла”⁸². Про це ж пише О. Кісь: „Приписувана вдові народними уявленнями здатність завдавати шкоди чарами зближує її з відьмою: вона також може перетворювати живих істот на об’єкти неживої природи”⁸³.

Дії самотньої вдови найчастіше пов’язані зі складною господарською ситуацією, що експліцитно й імпліцитно реалізується у словосполученнях:

- *заробляти на хліб* („Мусіла заробляти по людях на хліб і до хліба”⁸⁴);
- імпліцитно поняття ‘журитися через невиконану господарську роботу’ реалізує словосполучення *змочити поле сльозами* („Що зорала бідна вдова/ Та мислоньками поле/ [...] Дрібними сльозами/ Все поле змочила”⁸⁵).

Рідко тексти засвідчують дії вдови, якій вдається справно вести домашнє господарство, забезпечуючи майбутнє своїм дітям. Це виражають предикати *складати яйця*, *носити продавати* („Тепер я розживуся. Курчата виростуть, будуть нести яйця, я їх буду продавати і щось для дітей купувати [...] А вона складала яйця і не давала їх дітям їсти, а носила продавати”⁸⁶). Як вказує Ігор Сердюк, „понад 20% вдів заробляли собі на життя промислами і торгівлею (цей вид діяльності приносив найбільші прибутки)”⁸⁷.

Найчастіше народні тексти реалізують поняттєву модель ‘вдова–мати’. У рамках цієї моделі вираження поняття ‘дії вдови’ дорівнює поняттю ‘дії матері’. Зазвичай ці дії пов’язані з поняттям ‘процес виховання дітей’, яке експліцитно виражають словосполучення:

- *годувати дітей, прогодовувати синів, до зросту держати* („Жінка сама ловила рибу і годувала дітей”⁸⁸; „Сестра давала їй мізерну плату, то вона ледве прогодовувала своїх синів”⁸⁹; „Вона їх до зросту держала/ І ще од них слави–пам’яті по смерті сподівала”⁹⁰);
- *горювати* („Ай сини–ж ви мої/ Діти молодії/ Стільки я з вами рік горювала”⁹¹);
- *у найми не пускати* („Та все синів годувала,/ Та у найми не пускала”⁹²);

⁸² Галицько-руські народні пісні з мелодіями, зібрав у С. Ходовичах Ф. Колесса, Львів 1901, т. 11, с. 299–300.

⁸³ О. Кісь, *Особливості ставлення до вдови...*

⁸⁴ *Свекруха і невістки...*

⁸⁵ *Вже три дні й три неділі...*

⁸⁶ *Свекруха і невістки...*

⁸⁷ І. Сердюк, *Вдівці і вдови у рум’янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз)*, „Краєзнавство” 2008, № 1–4, с. 178.

⁸⁸ *Як мати зозулею стала*, <http://traditions.org.ua/usna-narodna-tvorchist/lehendy/1349-yak-maty-zozuleiu-stala>.

⁸⁹ *Свекруха і невістки...*

⁹⁰ *Вдова Сірчиха-Іваниха...*

⁹¹ *У Святу Нєділю як Та Бідна Вдова (Бідна Вдова та Три Сини)...*

⁹² *Вдова і три сини...*

— *жаль за сином* („Кожній матері жаль за сином, коли покидає рідну хату”⁹³);

— *сльози ляти* („За ним мати старенькая/ Дрібні сльози ляє”⁹⁴).

Імпліцитно вказане поняття реалізує словосполучення *господа прохати* і безпосереднє звертання до Господа, виражене наказовим способом дієслова („Ой та господа прохала:/ Помози мені, господи, синів погодувати,/ Та розуму подавати”⁹⁵).

Поняття ‘процес виховання’ пов’язане з поняттям ‘карати дітей’, що імпліцитно реалізують дієслова *зневажати, проклинати* („Ой своїх синів збарзе зневажає, Клине–проклинає”), словосполучення *ставати зозулею* і *одцуратися дітей* („Так ніхто і не приніс хворій матері води [...] Найменший хлопчина саме вбіг у хату, бачить — мати вже стає зозулею. А мати назавжди одцуралася рідних дітей і донині літає зозулею”⁹⁶) або мікротекст, пов’язаний з поняттям ‘надзвичайна сила слова вдови’ у свідомості народу: „А вдарив грім, а на мій дім, а вбив мені жінку,/ А вбив жінку та й дитину, й в стайні худобину./ — Не дощі то, синку, впали, лише мої сльози./ — Не грім того, синку, вдарив, лише мої словці”⁹⁷.

Поняття ‘стосунки матері–вдови з дітьми’ реалізується в аналізованих текстах кількома способами:

— рідко, проте засвідчене поняття ‘мати, яка активно втручається у життя сина’, експліцитно виражене словосполученнями *невістку вибрати* („Через рік–два задумав женитися другий син. Мати й цьому невістку вибрала”⁹⁸), *битися з невістками* („На другий вечір баба [...] дуже розгнівалася і почала з невістками битися”⁹⁹);

— протилежним частотним поняттям є ‘мати–вдова, що зазнає бідувань через дітей’, яке тексти реалізують імпліцитно за допомогою: дієслів *ходити–блукаати* („Чого ти, бідна вдова,/ Тут ходиш–блукаєш,/ Чом не йдеш до синів проживати?”¹⁰⁰), словосполучень *вибиватися зі сил, попід тином хилитися* („То ж наша мати не напивалась [...]/ А то вона на старість із сил вибивається,/ Що попід тином хилється”¹⁰¹), лексико–синтаксичної конструкції *проживати у чужої челядини* („Ой то бідна удова/ У чужої–чужинини,/ Молодої челядини,/ Проживала тринадцяти года”¹⁰²).

⁹³ Вдовин син стає царем, <http://kazkaua.org/vdovy-n-sy-n-staye-tsarem/>.

⁹⁴ Щука-риба в морі, <http://proridne.com/pisni/>.

⁹⁵ Вдова і три сини...

⁹⁶ Як мати зозулею стала...

⁹⁷ O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 30. *Pokucie*, Wrocław-Poznań 1963, s. 46–47.

⁹⁸ Свекруха і невістки...

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ Вдова і три сини...

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² *Ibidem*.

Таким чином, пов'язаним поняттям є дві групи 'дій дітей щодо матері-вдови', яке реалізується у ряді мовних засобів:

— відповідно до поняття 'активна мати' дії дітей виражені дієсловами *боятися, годити* („Невістка боялася старої і годила її”¹⁰³);

— відповідно до поняття 'мати, зневажена дітьми', дії синів виражені дієсловами *зневажати, зганяти* („Стали свою матір рідненьку/ Вдову стареньку/ Зневажати, з домівки зганяти”¹⁰⁴); *зсилати* („Як стали сини жити—проживати... Стали бідну удову з свого подвір'я зсилати”¹⁰⁵); *гонити, випихати, клясти—проклинати* („А то сини свою неньку,/ Своєю стареньку,/ Із подвір'я гонять./ Ой то старший за руку веде,/ А середущий у плечі випихає,/ А найменший ворота одчиняє/ Та, бідну, кляне—проклинає”¹⁰⁶); *насміхатися* („А сидить найменший син край віконця,/ Насміхається”¹⁰⁷); імпліцитно дія 'соромитися матері' виражена у мікротексті „Бо будуть до нас гості—панове заїжджати [...] А ти будеш у сірім ряжині/ Між ними проходжати,/ Будеш нас острамляти”¹⁰⁸.

З огляду на вказане вище важливим виявляється аспект образу вдови як такої, що 'зазнає пошани від чужих людей', що виражає мікротекст

Ой іди ж ти, вдове,/ До мене проживати,/ Не будеш мені сінєй, хати вимітати,/ Тільки будеш дітей доглядати/ І мені, молодому челядині, порядок давати,/ Буду тебе за рідну неньку почитати/ І до смерті годувати,/ І до життя доглядати,/ І повік свій будеш у мене проживати!¹⁰⁹

Рідко тексти засвідчують поняття 'любов/повага дітей до матері', виражене, зокрема, зменшувально—пестливою формою іменника *матуся* („Жила собі вдова. Мала вона одного сина. Ніяк він її не кликав, лише: Матусю!”¹¹⁰) та словосполученням *просити благословіння* („Зібралися три сини тієї вдовиці на татарву йти. Попросили в матері благословіння”¹¹¹). Проаналізовані тексти засвідчили також нечастотне поняття 'просити вибачення у матері', виражене словосполученням *на коліна впасти* („І на коліна впали,/ І свою неньку,/ Удову стареньку,/ До себе прохали”¹¹²).

Дії матері-вдови пов'язані також із поняттям 'сум із приводу відходу сина до війська', яке виражене у текстах такими мовними засобами: *виряджати у солдати* („Виряджала мати сина у солдати”¹¹³), *бігти за сином, го-*

¹⁰³ *Свекруха і невістки...*

¹⁰⁴ *У Святую Неділю як Та Бідна Вдова (Бідна Вдова та Три Сини)...*

¹⁰⁵ *Вдова і три сини...*

¹⁰⁶ *Ibidem.*

¹⁰⁷ *Ibidem.*

¹⁰⁸ *Ibidem.*

¹⁰⁹ *Ibidem.*

¹¹⁰ *Вдовин син стає царем...*

¹¹¹ *Легенда про материнські сльози...*

¹¹² *Вдова і три сини...*

¹¹³ *Летіли орли з далекого краю, <http://proridne.com/pisni/>.*

лосити, плакати („Боса і простоволоса бігла мати по білому снігу за третім сином і тяжко голосила”¹¹⁴).

Наступним аспектом образу овдовілої особи є поняття ‘дії вдівця’. Як було відзначено вище, поняття ‘вдівець’ зустрічається значно рідше, ніж його відповідник на позначення осіб жіночої статі. Отож, його дії характеризуються меншим „діапазоном” і зосереджені практично лише у двох групах — назви дій, спрямовані/ не спрямовані на повторне одруження. Першу групу експліцитно представляють дієслова *зажуритися* („Померла жінка. Чоловік дуже зажурився”¹¹⁵), *заслабнути* („Як поховали її, то і він занеміг”¹¹⁶), *сумувати* („Жінка вмерла, а він дуже сумував за жінкою”¹¹⁷), *плакати* („[...] а друге око плаче за мою дружиною, а за вашою матір’ю”¹¹⁸), словосполучення *жити вдівцем* („Жив з дітьми вдівцем дев’ять років”¹¹⁹). Опозиційну поняттєву категорію експліцитно виражають дієслова та словосполучення: *забігти*, *побалакати*, *просити до себе* („То чоловік казав: не буду женитися ні з якою, а то й забув, що казав, і забіг, побалакав і удову до себе просив”¹²⁰), *поберімося* („Ходила до нього, розраджувала. Почав він їй казати: — Поберімося”¹²¹), *оженитися* („От поховав чоловік жінку [...] та й знов оженився з удовою”¹²²), *маму приведу* („Цитьте, діти, не кричіть,/ І сусідам не кажіть,/ А я сеє все найду,/ Вам молоду маму приведу”¹²³).

Незвичайним поняттям у категорії ‘дії вдівців’ виявилось ‘порівнювати дружин’, яке експліцитно реалізують мікротексти: „У корчомці на стільці/ Говорили два вдівці./ Зібралися мужики,/ Все говорять про жінки./ — Лучча жінка першая./ А як тая другая”¹²⁴; „Не дайте мене за вдівця./ Бо вдовець буде нарікав, нарікав,/ Що першу жону ліпшу мав”¹²⁵.

Проаналізовані окремі елементи мовного образу овдовілих осіб становлять лише частину цілісного мовного образу овдовілих осіб у народній свідомості. Аналізований образ виявився надзвичайно багатограним і заслуговує на ширше дослідження, зокрема, в аспекті того, як овдовілі особи

¹¹⁴ *Легенда про материнські сльози...*

¹¹⁵ *Іванко — цар звірів...*

¹¹⁶ *Золотий птах...*

¹¹⁷ *Як музика змудрував звірів...*

¹¹⁸ *Золотий птах...*

¹¹⁹ *Іванко — цар звірів...*

¹²⁰ *Дідова дочка й бабина дочка*, <http://kazky.org.ua/zbirky/javorova/didova-doczka-j-baby-na-doczka>.

¹²¹ *Іванко — цар звірів...*

¹²² *Золотий черевичок...*

¹²³ *Ой ти, тату, таточку*, <http://proridne.com/pisni/>.

¹²⁴ *Надлетіли журавлі...*

¹²⁵ М. Ільницький, „Горіла сосна...”: модифікація символів вогню і води в народній пісні, „Народознавчі зошити” 2009, № 1–2, с. 130.

укладають повторний шлюб та в якій ситуації опиняються вони, їхні подруги та діти — свої і пасинки (пасербиці), що знаходить своє мовне відображення у численних народних казках.

Бібліографія

- A v krinici vodiciâ*, <https://nashe.com.ua/song/14382>.
Âk mati zozuleu stala, <http://traditions.org.ua/usna-narodna-tvorchist/lehendy/1349-yak-maty-zozuleiu-stala>.
Âk Mikola buv korovou, <http://traditions.org.ua/usna-narodna-tvorchist/kazky/475-yak-mykola-buv-korovoju>.
Âk muzika zmudruvav zviriiv, <http://kazky.org.ua/zbirky/viljchova/jak-muzyka-zmudruvav-zviriiv>.
Âk pan po-nimec'komu balakav, <http://abetka.ukrlife.org/doyche.html>.
Barabaš-Revak O., *Movnij obraz parubka v ukraïns'kih fol'klornih ta etnografičnih tekstah*, L'viv 2013.
Bibliâ, v perekladî ĭvana Ogiënka, <http://bibleonline.ru/bible/ukr/>.
Didova dočka j babina dočka, <https://kazky.org.ua/zbirky/javorova/didova-doczka-j-babyna-doczka>.
Galic'ko-rus'ki narodni pîsnî z melodiâmi, zibrav u s. Hodovičah F. Kolessa, [v:] *Zapiski NTŠ*, t. 11, L'viv 1901.
ĭl'nic'kij M., „*Gorila sosna...*”: *modifikaciâ simboliv vodi i vognu v narodnij pîsnî*, „*Narodoznavčî zošiti*” 2009, № 1–2.
ĭvanko — car zviriiv, <http://levko.info/kazky/ivanko-tsar-zviriiv-ukrajinska-narodna-kazka/>.
Katehizmovi pravdi, <https://www.seredne.org/katexizm.html>.
Kis' O., *Osoblivosti stavlennâ do vdovi v ukraïnciv (u XIX-na poč. XX st.)*, <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/o-kis2.htm>.
Kolberg O., *Dziela wszystkie*, t. 30. *Pokucie*, Wrocław-Poznań 1963.
Legenda pro materins'ki sl'ozi, <http://traditions.org.ua/usna-narodna-tvorchist/lehendy/1350-legenda-pro-materynski-slozy>.
Letili orli z dalekogo krau, <http://proridne.com/pisni/>.
Nadletili žuravli, <http://proridne.com/pisni/>.
Narodni pîsnî v zapisah ĭvana Vagileviča, Kiïv 1983.
Oj âk mav â dvadcât' lit, <https://nashe.com.ua/song/14443>.
Oj ne leti, čorna galko, <http://www.pisni.org.ua/songs/1311426.html>.
Oj ti, tatu, tatočku, <http://proridne.com/pisni/>.
Oj šo ž mene zastavilo, <http://proridne.com/pisni/>.
Perlini ukraïns'koï narodnoï pîsnî, Kiïv 1989.
Prisliv'â i prikazki dlâ parubkiv ta divčat, <http://paramoloda.ua/pryslivia-i-rykazky-dlya-parubkiv-ta-divchat>.
Serdûk ĭ., *Vdivci i vdovi u rum'âncevs'komu opisi Pereâslava (istoriko-demografičnij analiz)*, „*Kraëznavstvo*” 2008, № 1–4.
Slovník ukraïns'koï movi: v 11-ti tomah, Kiïv 1970–1980, <http://sum.in.ua/s/vdivstvo>.
Svekruha i nevistki, <http://proridne.org/folklore/tales/Свекруха%20i%20невістки.html>.
Šuka-riba v mori, <http://www.pisni.org.ua/songs/2311471.html>.
U svâtuu nedilû âk ta bidna vdova (Bidna Vdova Ta Tri Sini), <http://www.pisni.org.ua/songs/271457.html>.
Vdova, Elektronnaâ êvrejskaâ enciklopediâ, <http://www.eleven.co.il/article/10856>.

Vdova i tri sini, <http://traditions.in.ua/pisni/narodni-dumy/1567-vdova-i-try-syny>.
Vdova Sirčiha-İvaniha, <http://traditions.in.ua/pisni/narodni-dumy/1568-vdova-sirchychka-ivanykha>.
Vdovin sin staê carem, <http://kazkaua.org/vdovy-n-sy-n-staye-tsarem/>.
Vdovina krinicâ, <http://proridne.org/folklore/legends>.
 Viženko O., *Ukraina kohannâ*, <http://dotyk.in.ua/ualove6.htm>.
Vše tri dni j tri nedili, <http://proridne.com/pisni/>.
Zažurilasâ molodaâ vdivon'ka, <https://www.pisni.org.ua/songs/8313001.html>.
Zolotij ptah, http://nashakazka.org.ua/pages/zolotiy_ptah.html.
Zolotij čerevičok, <https://kazky.org.ua/zbirky/javorova/zolotij-čerevycok>.
Žito moê, žito moê, <http://proridne.com/pisni/>.
Živ buv — ne lûbila, <https://nashe.com.ua/song/14427>.

The concept of “widowhood” in the traditional linguistic consciousness of Ukrainians

Summary

From the analyzed folklore texts, containing linguistic means of expression of the term “widowhood,” a very comprehensive picture of a widowed person emerged, deserving a broader study. Research shows that the linguistic picture of the world of Ukrainians is characterized by more frequent lexemes referring to the term “widow,” which is reflected, among other things, in the more complicated life of a widow (in comparison with a widower). Some of the attributes of the analyzed subject, e.g. “a special bond with higher powers,” “the ability to enchant,” cause a negative connotation of the notion of “marriage to a widow” and highlight an important aspect of the lexeme’s “abnormal social phenomenon.” An important element of the linguistic image of a widow/widower are the names of the concepts of “deeds of widowed persons,” which are clearly dominated by lexical structures and microtexts defining: a) evident joy of not getting married to a disliked person (which indicates numerous cases of forced weddings); b) actions aimed at finding a new husband (in connection with hard physical work on the farm). Within the most widespread “widow-mother” conceptual scheme, we have noted the most extensive linguistic means of expressing the dominant concepts of “mother giving everything to children” and “children’s ingratitude.” On the contrary, the linguistic implementation of the idea of “a widower’s action” occurs on a much smaller scale and is most often the nomination of acts of marriage/non-marriage.

Keywords: linguistic picture, widow, widower, mother, re-marriage

Pojęcie „wdowieństwa” w języku tradycyjnej kultury ukraińskiej

Streszczenie

Z przeanalizowanych tekstów folkloru mieszczących językowe środki wyrazu pojęcia „wdowieństwa” wyłonił się niezwykle wszechstronny obraz osoby owdowiałej, zasługujący na szersze studium. Badania pozwalają na stwierdzenie, iż w językowym obrazie świata Ukraińców większą częstotliwością charakteryzują się leksemy nazywające pojęcie „wdowa”, na co przekłada się mię-

dzy innymi bardziej skomplikowane życie wdowy (w porównaniu z wdowcem). Niektóre z atrybutów analizowanego podmiotu, na przykład „szczególna więź z siłami wyższymi”, „umiejętność czarowania”, powodują negatywną konotację pojęcia „ślub z wdową” oraz uwydatniają ważny aspekt leksemu *wdowa* — „anormalne zjawisko społeczne”. Ważnym elementem językowego obrazu wdowy/wdowca są nazwy pojęć „czyny owdowiałych osób”, wśród których wyraźnie dominują struktury leksykalne i mikroteksty określające: a) wyraźną radość z powodu zerwania ślubu z nielubianą osobą (co wskazuje na liczne wypadki zawierania przymusowych ślubów); b) działania mające na celu znalezienie nowego męża (w związku z ciężką fizyczną pracą w gospodarstwie). W ramach najbardziej rozpowszechnionego schematu pojęciowego „wdowa—matka” odnotowaliśmy najwięcej środków językowych wyrażających dominujące pojęcia „matka oddająca wszystko dzieciom” oraz „niewdzięczność dzieci”. Natomiast językowa realizacja pojęcia „działania wdowca” ma znacznie mniejszą skalę i najczęściej jest nominacją czynów mających/niemających na celu zawarcie ponownego małżeństwa.

Słowa kluczowe: językowy obraz, wdowa, wdowiec, matka, ponowne małżeństwo